MIHAI GHERMAN

LEXICOGRAFIE ŞI GRAMATICĂ ÎN *DICŢIONARUL* LUI TEODOR CORBEA

Redactat cândva între 1691 şi 1702, *Dicţionarul latin-român* al lui Teodor Corbea este cel mai mare inventar lexical al limbii române vechi. Este o sursă pentru cercetarea istoriei limbii române şi, prin caracterul ei enciclopedic, o sursă inestimabilă pentru studierea orizontului cultural românesc în epoca lui Constantin Brâncoveanu. De asemenea, din punctul de vedere care ne interesează în acest articol, putem susţine că este prima lucrare lexicografică având la bază bune cunoştinţe de gramatică.

Prin intermediul modelului său, *Dicţionarul latin-maghiar* al lui Albert Szenci Molnár, a preluat o mare parte dintre indicaţiile gramaticale ale acestuia. Este notată categoria gramaticală la o serie de prepoziţii *(a, ab et abs,* praepositiones *de la),* interjecţii *(ah!* interj. *ah! oh!; aha!,* interj. *zicu când în mânie suduim pă cineva, aha!),* adverbe *(aforis,* adver. *de afară).* În cazul substantivelor se notează genul şi formele genitivului *(abactio, -onis,* g.f. *gonire; abactor, -oris* g.m. *fur, care mână vitele de furat; abacus,-ci,* g.m. *masă de bucătărie, scaun de păhară, de socotit sau de prânzâre)* şi, acolo unde este cazul, şi numărul *(Abae, -orum,* g.f.pl. *num. oraş al ţinutului Foţei; adversaria, -orum,* g.n.pl. *foaie sau cărticică în care omul unealte însămnează, pă care apoi în cărţi rânduiaşte).* În cazul verbelor se notează unele dintre formele lor *(abactus, -a, -um gonit, gonită, mânat; affundo, -is, affusi spre dâns umplu, spre dâns vărsu; aggemo ,-is, -ui mă tânguiesc (spre ceva), mă bocescu, gemu (spre ceva); ambio, -is, -ire ocolescu, pohtescu, împrejuru; cedo,-is, cessi îngăduiescu, loc dau; cedo*, verbum deffectivum *spune, adă înainte sau adu încoace).* La adjective sunt notate formele de masculin şi feminin, precum şi alte indicaţii morfologice, dacă este cazul *(abactus, -a, -um gonit, gonită, mânat; abnormis, -e fără de ispravă).*

Dicţionarul latin-maghiar a fost preluat însă selectiv de către Teodor Corbea. Faptul că el a considerat ca fiind importantă definirea unor noţiuni de gramatică, dând dovadă de solide cunoştinţe în domeniu, este cu atât mai semnificativ pentru stabilirea orizontului lingvistic al autorului. Astfel, în încercarea de a defini diferite noţiuni ale gramaticii, întâlnim formulări precum: *verbum*, g.n. *grai, cuvânt, zâsă; verbulum*, g.n. *vocula cuvânţăl, grăişor, vorbuliţă; triptoton*, g.n. *cuvânt numai cu trei casusuri în declinaţiile grammaticei; syllaba*, g.f. *încleştarea slovelor, silavă; syllabatim*, adv. *pă silave*. Corbea are o bună iniţiere în ştiinţa gramaticii: *grammatica*, g.f. *învăţătură de slove; grammaticus, -a, -um grammatic, -că, care*

DACOROMANIA, serie nouă, V–VI, 2000–2001, Cluj-Napoca, p. 161–164

bine înțeleage la grammatică; despre etimologie: *etymologia*, g.f. *grăire dereaptă, arătarea rasăririi cuvântului; etymologus*, g.n. *grăitori derept, care chiteaşte ființă cuvintelor*; despre diftong: *diphtongus*, g.f. *împreunarea sau înjugarea doaor slove glasnice*; vocale: *vocales*, g.f.pl. *slove făcătoare de glas, slove glasnice; vocalitas*, g.f. *glăsuire, sunet glasnic*; caz: *antiptosis*, g.f. *punere unui casus (căderi) pentru altă cădeare; aptoton*, g.n. *graiul fără*[1] *de casus (căderi)*; vocativ: *vocativus, -a, -um scil. casus chiemători, -re*.

De multe ori se preiau comentarii filologice referitoare la folosirea unui anumit cuvânt în limba latină: *abstulo, pro extollo, apud Diomed; Baucis,* g.f. *o muiare săracă, ad Ovidium; apella fără piiale, jidov; Horat. credat judaeus apella repetundae, -arum, repetundis,* g.f.pl. *duos tantum casus habet cearerea banilor şi moşiei (țărei), care domnii cei de pământul nostru au luat de la noi;* etc.

La fel de interesante ni se par încercările lui Corbea de echivalare, cu mijloacele oferite de limba română, a unor verbe iterative sau cu nuanță modală: *ostento, -as arătătorescu, arătu, mă trufăşcu; pulsito, -as lovitorescu, bătătorescu, clănțălescu; pulso, -as batu, bătătorescu, clănțălescu, hodorogescu; quadruplor, -aris vânzătorescu; quaerito, -as, -are cercătorescu, întrebu; quatito, -as lovitorescu, sfărămătorescu.*

Semnificativă este notarea deliberată a unor forme dialectale: *vitrum*, g.n. *stâcla, glajă (olteneaşte*[2]*),* deşi, prin înseşi condițiile în care a fost alcătuit[3], *Dicționarul* lui T. Corbea depăşeşte o anumită bază dialectală, fiind, în mod intenționat, un cumul al formelor lexicale cunoscute în Țara Românească, Moldova şi Transilvania. În condițiile în care limba literară era în curs de formare, Corbea enumeră cuvinte pe care le-a întâlnit în diferite regiuni româneşti, preferând, se pare, ordinea dată de circulația respectivelor cuvinte, dar ținând cont şi de o explicație etimologică pentru lexicul românesc *(pars, -tis,* g.f. *parte, bucată, codru; miticus, -a, -um ciungit, -ă, spetit, -ă, chilit, -ă; calcearium,* g.n. *îmbrăcământ de picioare, ciobotă, bătuşă, călțun, cizmă; apocrotus vârtos, uscat, ştiucuros; caespitius, -a, -um bucățos, -ă, ştiucos, -ă, de bucată, de ştiuc* etc.).

Dar Corbea nu defineşte numai termeni de gramatică (fonetică etc.) din cuvintele-titlu latine, ci îi foloseşte şi în textul românesc. Astfel, autorul vorbeşte despre *slove glasnice,* numite şi *vocalis* sau *vocalisă* (la plural *vocalisuri*), şi *neglasnice,* numite şi *consonă* (la plural *consone*), în definiții precum: *positio,* g.f. *punere, iară la grammatici iaste când după o vocalisă doao consone să urmează şi să zâce positio; diphtongus, împreunarea sau înjugarea doaor slove glasnice.*

---

[1] Scris: *fă*.

[2] Primele manufacturi de sticlă din România au fost cele de la Porumbacu – Făgăraş; „olteneaşte" se referă, deci, la Țara Oltului, şi nu la Oltenia.

[3] De origine braşoveană, Teodor Corbea ajunge secretar pentru limba latină al lui Constantin Brâncoveanu. Dicționarul său este redactat „*din plata părintelui Mitrofan*". Este vorba de episcopul Mitrofan al Buzăului, diortositorul *Bibliei* de la Bucureşti, care, înainte de refugierea sa în Țara Românească, fusese, în calitate de episcop al Huşilor (1682 – 1686), unul dintre cei mai importanți colaboratori ai mitropolitului Dosoftei.

Din domeniul morfologiei, menţionăm folosirea următorilor termeni: *casus* şi *cădeare* „caz”, *declinaţie, a declinălui, adverbium, pătimitor* „pasiv”, *făcător* „activ”, *pronomen, nume, verbum, gherundium, neam* „gen”, cu ajutorul cărora defineşte diferite noţiuni, precum: *diptoton,* g.n. *cuvânt cu doao căderi, cazusuri; verbalis, -e de la verbum; triptoton,* g.n. *cuvânt numai cu trei cazusuri în declinaţiile grammaticei; pte cuvânţăl spânzurat de pronomen; gerundium,* g.n. *grai ca acela care are însămnare şi pătimitoare şi făcătoare; adverbialiter după tocmala adverbiumului; gerundiva,* g.n.pl. *cuvinte ca acealea în grammatică, care să formăluiesc de la gherundium* etc.

Dintre puţinele cuvinte care se referă la lexic, menţionăm: *compoziţie* şi *numitură*: *paronomasia,* g.f. *numitură spre dâns, când doaor cuvinte asemine cu multă usebire înţeleagerea le iaste; di,* praepo. *cu care nu trăiesc afară de compoziţii* etc.

Foarte des este folosit în textul *Dicţionarului* lui Corbea cuvântul *silavă*, mai ales în definirea unei mari diversităţi de metri[4]: *amphibrachus,* g.m. *al stihurilor leteneşti din părţi din scurtă silavă stătători picior; dactylus,* g.m. *ca acela picior în vers a căruia silava cea dintâi iaste lungă, iară ceale doaoă de pa urma scurte; iambus,* g.m. *picior ca acela în verş căruia silava cea dintâi îi iaste scurtă, ceaealaltă lungă; pyrrhicus,* g.m. *picior de doao silave în verş* etc.

Toate aceste elemente arată că Teodor Corbea era un bun cunoscător al gramaticii latine şi slavone, mulţi dintre termenii folosiţi fiind preluaţi din terminologia latină, mai puţin slove glasnice şi neglasnice, luate, fără îndoială, din terminologia gramaticii slavone. Aceste cunoştinţe de gramatică ne îndreptăţesc să facem şi o circumscriere a locului unde Corbea şi-a desăvârşit învăţătura: ea coincide cu orientarea studiului din Academia înfiinţată de Petru Movilă la Kiev, putând bănui eventual o şcoală care a fost inspirată de aceasta (Lwow?).

Corbea extinde cunoştinţele sale de gramatică latină şi slavonă şi asupra unor observaţii de limba română. Atunci când dă echivalentul unui adjectiv latin printr-un adjectiv românesc, el dă forma de masculin, dar şi desinenţa formei feminine: *abactus, -a, -um gonit, gonită, mânat; abaptistus, -a, -um nemăsurat, nemăsurată; abditus, -a, -um tăinuit, -ă, ascuns, -ă; ablativus, -a, -um ducători, -re; absolutus, -a, -um svârşit, -ă, dezlegat, -ă; absonus, -a, -um necuvios sunători, -re* etc. În situaţia în care un adjectiv este tradus printr-o perifrază, cărturarul adaugă definiţia suplimentară *pă trei neamuri: acernus, -a, -um de arţar (pă trei neamuri); aedonius, -a, -um traţienesc, -ă; iarăş: de preveghitoare (pă 3 neamuri); aeneus, -a, -um de aramă (pă 3 neamuri); aequaevus, -a, -um de o vreame (pă trei neamuri); aequanimus, -a, -um cu inimă lină (pă 3 neamuri); aequores, -a, -um de mare (pă 3 neamuri); aerarius, -a, -um de aramă (pă 3 neamuri), arămos, -ă.* Am putea bănui că Teodor Corbea avea în vedere cele trei forme ale adjectivului variabil latin, dar el procedează în mod identic şi când este vorba de adjectivele

[4] Nu credem că este o simplă coincidenţă preocuparea lui Corbea pentru acest domeniu, din moment ce el este şi autorul unei *Psaltiri* în versuri.

latineşti cu două forme: *affinis, -e vecin, -ă, de aproape (pă 3 neamuri); alaris, -e de arepi (pă 3 neamuri); aequiformis, -e într-o formă (pă 3 neamuri); animalis, -e despre vieţuitoare (pă 3 neamuri)* şi când este vorba despre adjective invariabile *anguipes, g.om. cu picior de şarpe, picior strâmbu (pă 3 neamuri).* Acest lucru ne dovedeşte că el avea cu certitudine în vedere observaţiile făcute asupra limbii române. Corbea face această menţiune în 47 de situaţii, ultimul cuvânt-titlu latin în dreptul căruia găsim această observaţie fiind *dimidius, -a, -um;* dintre acestea 7 sunt adjective variabile cu două terminaţii, 5 sunt invariabile, 3 sunt notate ca substantive, fiind, de fapt, adjective invariabile substantivizate: *aedilitius,* g.m. *spre boieria ziditoriului meşter lucru sau altceva (şi aşa pă trei neamuri); atricolor,* g.m. *în faţă neagră (pă 3 neamuri),* iar restul de 32 sunt adjective variabile cu trei terminaţii. Ulterior el nu mai face asemenea menţiuni.

Neutrul românesc, care nu are desinenţe proprii, precum cel latin sau slavon, a fost şi pentru Corbea, ca şi pentru lingvişti ai secolului al XX-lea, „pricină de sminteală"; de aceea (e adevărat, o singură dată), el vorbeşte despre „2 neamuri româneşti". Că observaţiile lui Corbea se referă la limba română şi nu sunt replici la gramaticile latine sau slavone ne este confirmat de două formulări explicite: *aetolus, -a, -um de la Etolia om sau altceva, fieştece neam va fi (pentru că aşa umblă la rumâni acest feali de nume adăogători)* şi *dimidius, -a, -um jumătate (pă 2 neamuri rumâneşti).*

Dicţionarul latin-român al lui Teodor Corbea se dovedeşte, şi sub raportul concepţiei lingvistice, a fi o lucrare care depăşeşte cu mult nivelul lexicografiei din cultura noastră veche, anticipând, nu numai ca bogăţie a materialului lingvistic, ci şi în concepţie, lexicografia Şcolii Ardelene. Cunoştinţele sale largi de limbă fac ca această lucrare să fie, aşadar, interesantă şi din punctul de vedere al istoriei lingvisticii româneşti.

Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj
Cluj-Napoca, str. M. Kogălniceanu, 12 – 14